

sedilir. Ahmed Resmî Efendi, onun İstanbul'a geldiğinde hasta ve dengesiz olduğunu, etrafa altınlar saçıp Farsça beyitler okuduğunu, Kırım hanı ile padişahın huzuruna çıktığında dengesiz hareketlerinin daha da arttığını yazar. Mâhir mahlası ile şiirler de yazan Hamza Paşa'nın aynı zamanda ilim sahibi olduğu ve güzel yazı yazdığı belirtilir. Yeğeni Ârif Mehmed Bey III. Selim devri silâhşorlarındandır.

BİBLİYOGRAFYA :

Şem'dânizâde, *Mürî't-tevârih* (Aktepe), II/A, s. 32, 113, 114; III, 79; Ahmed Resmî, *Hulâsâtü'l-i'tibâr*, İstanbul 1286, 19-21; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 188-189; *Hadikatü'l-vüzerâ*, s. 16-18; Vâsîf, *Târih*, I, 109, 160, 161, 197, 210, 234, 266, 270, 290, 294, 306, 312, 316, 318, 319, 320, 322, 326; *Sicill-i Osmânî*, II, 254-255; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 368-370, 373; IV/2, s. 401, 404-406, 408; a.mlf., "Hamza", *İA*, V/1, s. 204-205; J. H. Mordtmann - [E. Kuran], "Hamza Paşa", *Eİ²* (İng.), III, 157-158.

MÜCTEBA İLGÜREL

HAMZA b. UMÂRE

(حمزة بن عمار)

(ö. II./VIII. yüzyıl)

Keysânîyye'nin kollarından
Kerbiyye'nin önde gelen
kişilerinden biri
(bk. KEYSÂNİYYE).

HAMZANÂME

(حمزه نامه)

Hız. Hamza'nın

(ö. 3/625)

menkıbevî hayatı etrafında oluşan
halk hikâyelerinin genel adı.

Hız. Hamza'nın cesareti, savaşçılığı ve güçlü şahsiyeti, şehid edilmesinden sonra Araplar arasında destanlaşmaya başlamış, kısa zamanda meddah ve kussâs denilen şifahî Arap hikâyecilerinin belli başlı konularından biri olmuştur. Daha sonra yazıya geçirilen bu hikâyeleri İranlılar birtakım yeni unsurlar katarak geliştirmiş, Türkler de dinî bir muhteva ile zenginleştirmişlerdir.

Hemen bütün tarihî kahramanlarda olduğu gibi Hız. Hamza'nın savaşları da çeşitli İslâm milletlerinin halk hikâyelerine intikal ederken gerçekliğini kaybetmiş, pek çok olağan üstü macera ve bu arada başka dönemlere, yer ve kişilere ait hadiseler onun şahsiyetine atfedilmiştir. Araplar arasında *Sîretü Hamza*, *Es-mârü'l-Hamza*; İranlılar'da *Kışsa-i Emür Hamza*, *Kitâb-ı Rümûz-ı Hamza*, *Dâs-*

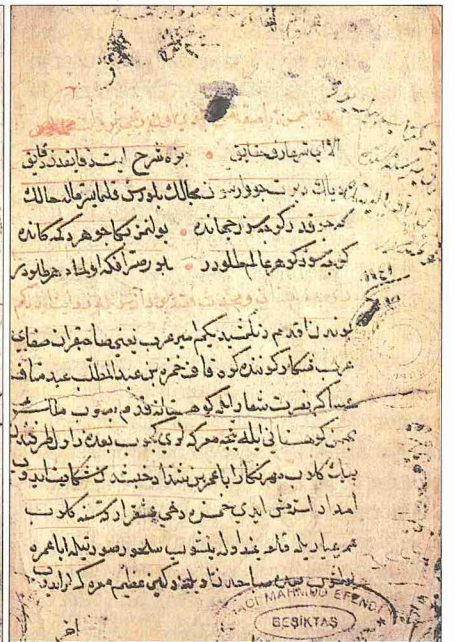
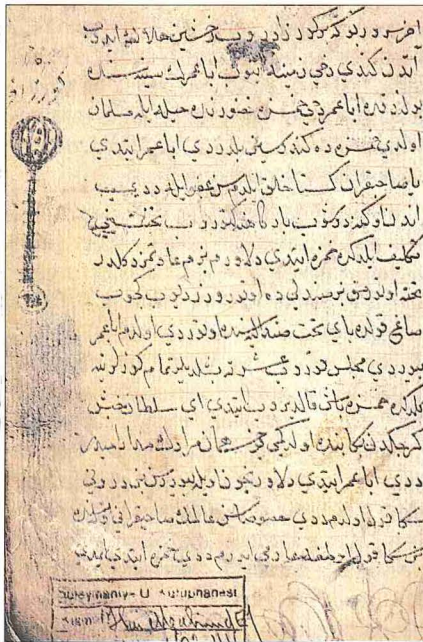
tân-ı Emîr Hamza; Türkler'de *Hamza-nâme* olarak bilinen bu destanî hikâyelerin yapısı gibi teşekkülü için nakledilen rivayetler de karışıktır. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre (*Seyahatnâme*, I, 525) Hz. Peygamber'in hikâyecisi Sahîb-i Rûmî ilk defa bir Hamzanâme tertip etmiş, daha sonra Ebû'l-Meâlî bunu genişletip altmış cilde çıkarmıştır. Mevcut Arapça *Sîretü Hamza*'larda müellifin Ahmed b. Muhammed Ebû'l-Meâlî el-Kûfî olduğu görülmekteyse de bunların XVI. yüzyıldan daha eskiye gitmediği anlaşılmaktadır. İran versiyonunda ise bir nüshada Celâl-i Belhî'ye, başka bir nüshada Şah Nâsırüddin Muhammed Ebû'l-Meâlî'ye atfata bulunmaktadır. *Şâhîb - kırıannâme* adını taşıyan Farsça nüshalardan biri 1073 (1662-63) yılında yazılmıştır.

Bazı araştırmacılara göre Hamzanâmeler'in kaynağı, *Târîh-i Sîstân*'da adı geçen *Kışsa-i Meğâzî-i Hamza* adlı kayıp bir kitaptır. Ancak buradaki hikâyelerin kahramanı Resûl-i Ekrem'in amcası olan Hız. Hamza değil, Halife Hârûnürreşîd'e isyan eden İranlı Hamza b. Abdullah'tır (ö. 213/828). Hâricîler'den olan Hamza b. Abdullah Sind, Hint ve Serendib'e seferler yapmış, ona atfedilen kahramanlıklar İranlılar'ı uzun süre meşgul etmiştir (Bahâr, I, 285-286). Zamanla Hız. Hamza'nın savaşlarına ait vak'alar da bu

hikâyelere eklenmiştir. Böylece bu destanî maceralar Sünnîler'ce olduğu kadar Şîî çevrelerde de halk tarafından ilgiyle okunmuştur. G. M. Meredith-Owens, bütün belirti ve delillerin Hamzanâmeler'in İran kaynaklı olduğunu gösterdiği kanaatindedir (*Eİ²* [Fr.], III, 156). Van Ronkel de *De Roman van Amir Hamza* adlı kitabında (Leiden 1895) bu hikâyelerdeki Hamza ile *Şâhnâme*'nin Rüstem'i arasındaki benzerliklere dikkat çeker.

Hamzanâmeler zengin, karmaşık ve bazan mükerrer maceraları ihtiva ettiğinden her dildeki yazmaları farklı sayıda ciltlerden oluşmaktadır. İran kaynaklarında zikredilen ciltlerinin sayısı altmış dokuz ile seksen iki arasındadır. Arapça'da ise pek çok epizot ihtiva eden on ile on beş cilt arasında değişmektedir (Bibliothèque Nationale, nr. 3824-3836; Gotha, nr. 2420-2434). İran versiyonunda olduğu gibi Arapça olanlarda da kahraman tarihî şahsiyetiyle bilinen Hız. Hamza değil, fakat yine Resûl-i Ekrem'e yakınlığı belirtilen tamamen farklı bir kişidir. Birçok milletin ilgi gösterdiği eser, *Amiran-Darejaniani* adıyla XII. yüzyılda Mose Khoneli tarafından Gürcüce'ye adapte edilmiştir. Ayrıca Hindistan'da yayılmış ve minyatür sanatkarlarına konu teşkil etmiştir. Aynı metin farklı ciltler halinde İngilizce'ye (trc. Şeyh Seccâd, Kalkûta 1892),

Hamzavî'nin *Hamzanâme* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 6244)

Cava, Bengal, Tamil ve Malezya dillerine de çevrilmiştir.

Hamzanâme, büyük bir ihtimalle XIV. yüzyıldan itibaren Türkler arasında ilgi görmeye başlamıştır. Takyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Suriye Türkmenleri arasında Hz. Hamza ile pek ilgisi olmayan çeşitli Hamza hikâyelerinin anlatıldığını zikretmektedir (*Minhâcû's-sünne*, VII, 43). Hz. Hamza ile karıştırıldığı anlaşılan Hamza b. Abdullah'ın maiyetinde çok sayıda Türkmen bulunduğundan bu menkıbelerin Türkler arasında yaygın olması tabiidir. M. Fuad Köprülü'nün, Bâbü'r'ün *Vekâyi*'de bahsettiğini söylediği Mîr Ser Berehne'nin yazdığı kıssa (Bâbü'r, I, 192, 471) başka bir kişi olan şair Emîr Hamza'ya (ö. 625/1228) ait olmalıdır.

Yazılı metin haline gelmeden çok önce Hamzanâmeler'in sözlü bir gelenek olarak Türkler arasında itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Millî bir karakter taşıamakla beraber Türk halkı tarafından kısa sürede benimsenerek yaygınlaşmasında, İslâm dinine karşı büyük bir sevgi ve saygı beslenmesi yanında hemen bütün hikâyelerin özünde kahramanlık ve cihad anlayışının bulunması, Hz. Hamza'nın cesareti, dürüstlüğü ve daima zayıftan yana olması, Türk halkının onun şahsında kendi benliğini bulması da önemli bir sebep teşkil eder.

Türkçe Hamzanâmeler ilk defa XIV. yüzyılda, Emîr Süleyman'ın musahiplerinden şair Ahmedî'nin kardeşi Hamzavî (ö. 815/1412-13) tarafından yazıya geçirilmiştir. Aslında anonim karakterde olan halk hikâyeleri arasında Hamzanâme'nin yazılı metinler halinde yaygınlık kazanmış olması, *Dede Korkut Hikâyeleri* gibi destandan halk hikâyeciliğine geçiş dönemi kabul edilen XIV-XV. yüzyıllarda derlenerek yazıya geçirildiği kanaatini güçlendirmektedir. Hamzavî'nin *Hamzanâme*'si zamanla daha da yayılmış, özellikle yeniçeri ortalarında, sınır boyu kalelerinde, hatta kahvehanelerde ya kitaplardan okunmuş veya meddahlar tarafından anlatılmıştır. Nitekim İstanbul kütüphanelerinde bulunan nüshalarından bazılarında eserin hangi tarihte, kim tarafından, hangi kahvehanede okunmuş olduğuna dair kayıtlar vardır. Süleyman Fâik Efendi, "Hamzanâme denilen efsâne-i kâzibe"nin sahaflardan kiralanan bazı yerlerde okunduğunu, hâfızası kuvvetli olanların bu hikâyeleri ezberleyip meddah tarzında anlattıklarını kaydeder (Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları I*, s. 202). *Hamzanâme*'de birbirini takip eden 200'e ya-

kın hikâyede tarihî gerçeklerle ilgisi olmayan çok değişik, bazan Kafdağı gibi hayalî ülkelerin, bazan gerçek kişilerle cin, peri gibi unsurların yer aldığı olağan üstü vak'alar anlatılır. Bunlar Hz. Hamza'nın hiç gitmediği Rum, Seylan, Orta Asya, Çin gibi ülkelerde geçer.

Hamzavî'nin nesir halinde yazıp yer yer kendi şiirleriyle süslediği *Hamzanâme*'nin 360 cilt olduğunu Evliya Çelebi zikrederse de arada kayıp bulunan defterlerle beraber son olarak LXIX. cildi görülmüştür (Türkçe *Hamzanâme*'nin Türkiye kütüphanelerindeki yazma nüshaları için bk. Sezen, s. 27-33). Türkiye dışındaki kütüphanelerde de birçok nüshası bulunan (Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları I*, s. 370) *Hamzanâme*'yle ilgili olarak Âşık Çelebi, XVI. yüzyıl şairlerinden İstanbullu Âhûremîrizâde Hâşimî'nin Hamza'nın Berkî ve Pülâd-dil adındaki oğullarının kıssalarını yazdığını söyler (*Meşâirü's-suarâ*, vr. 74^a).

Hamzanâmeler Batılı araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Türk-İslâm sanatı uzmanlarından Avusturyalı Heinrich Glück, 1550-1575 yılları arasında hazırlandığı ve aslının 1400 varaktan müteşekkil on dört cilt olduğu (TA, XVIII, 459) anlaşılan Viyana Müzesi'ndeki bir Bâbürlü Hamzanâme-si'nde bulunan 100 kadar minyatür üzerinde çalışarak İran resim sanatının Hint resim sanatına etkisini göstermeye çalışmıştır (*Die indische Miniaturen des Hamza-Romanes im Österreichischen Museum in Wien und in anderen Sammlungen*, Wien 1925).

BİBLİYOGRAFYA :

Târîh-i Sîstân (nşr. Bahâr), Tahran 1314 hş., s. 156-159 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 351-391; İbn Teymiyye, *Minhâcû's-sünne* (nşr. Muhammed Salim), [baskı yeri ve yılı yok], VII, 43; Bâbü'r, *Vekâyi* (Arat), I, 192, 471; Âşık Çelebi, *Meşâirü's-suarâ*, vr. 74^a; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, I, 525, 610; Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 253, 344-345; a.mlf., *Edebiyat Araştırmaları I*, s. 21, 202, 363, 369-371, 378, 381; Pertev Naili Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara 1946, s. 126, 127, 208; Hilmi Ziya Ülken, *Millîyet ve Tarih Şuuru*, İstanbul 1948, s. 290-292; Fahri İz, *Eski Türk Edebiyatında Nesir*, İstanbul 1964, I, 248-256; Koca-türk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 190-191, 291; Özdemir Nutku, *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri*, Ankara 1976, s. 53, 94-97; "Hamzavî", *Büyük Türk Klasikleri*, I, 374-376; Lütfi Sezen, *Halk Edebiyatında Hamzanâmeler*, Ankara 1991; Bahâr, *Sebkşinâsi*, Tahran 1370 hş., I, 285-286; "Hamzanâme", TA, XVIII, 458-459; Hasibe Mazoğlu, "Türk Edebiyatı, Eski", a.e., XXXII, 95; H. Lammens, "Hamza", *IA*, V/1, s. 203-204; G. M. Meredith-Owens, "Hamza b. 'Abd al-Muttalib", *EP* (Fr.), III, 156-157; Abdullâh Uçman, "Hamzanâme", *TDEA*, IV, 91-93.

NURETTİN ALBAYRAK

HAMZAVİYYE

(حمزوية)

Hamza Bâlî'den (ö. 980/1572-73) sonra Bayramî Melâmîliği'ne verilen ad (bk. HAMZA BÂLÎ; MELÂMÎYYE).

HAMZİYYE

(الحمزية)

Hâricî fırkalarından Acârîde'ye mensup Hamza b. Edrek'in (ö. 194/810) görüşlerini benimseyenlere verilen ad (bk. ACÂRÎDE).

HAN

(bk. KERVANSARAY).

HAN

Türk hükümdarlarının İslâm öncesi dönemden beri kullandıkları bir unvan.

Çin kaynaklarına göre Asya Hunları önceleri şanyü veya tanhu / tanju unvanlarını kullanmışlardır. III. yüzyıldan itibaren bunların yerini kağan / kaan ve han almaya başlamıştır. "Bağımsız yönetici" anlamına gelen han kelimesinin dişili ise hanımdır (bazı lehçelerde hanış). Aslında Türk göçebe devletinin başında kağan bulunur, o da akrabalarını han rütbesiyle kendisine bağlı oymakların başına yönetici olarak tayin ederdi. Fakat zamanla han unvanı "imparator, şah, sultan" karşılığında hükümdarlar için kullanılmaya başlanmıştır. Meselâ önceleri bir kabile reisi olan Timuçin, Moğol İmparatorluğu'nu kurup başına geçtiği zaman han unvanını almış ve o tarihten sonra Cengiz Han adıyla şöhret bulmuştur.

Hârizmşahlar'ın ordu teşkilâtında emîr muadili bir rütbe oluşturan hanın Dede Korkut hikâyelerinde de hükümdardan çok bey karşılığında kullanıldığı görülmektedir. Yine Anadolu'nun doğu ve güneydoğusundaki özel statülü birimlerin hâkimleriyle Safevîler döneminde İran'daki taşra yöneticilerine "bey, paşa" anlamında han denilmiştir. Bu kelime aynı zamanda Delhi Sultanlığı'ndan beri Hindistan müslümanları arasında soyluluk unvanıdır. "Hanlar hanı" anlamına gelen hân-ı